सुभाषित व्याकरण - २१

Subhāṣita Vyākaraṇa - 21

(A compilation of Saṃskṛta well said verses with full grammar and meaning)

Compiler: Kishore Nayak
Editor: Padmakar Gangatirkar

शुक्रवार,श्रावण शुक्ल प्रतिपदा, १९४४, शुभकृत संवत्सर

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥३१५॥ - महाभा. अनुशासन पर्व १३.१६१.९

आचारलक्षणः धर्मः (अस्ति)। सन्तः चारित्रलक्षणाः च (सन्ति)। साधूनाम् यथावृत्तम्, एतद् आचारलक्षणम् च (भवति) ॥

Bhishma, fron his deatbed instructing Yudhisthira on duties of the ruler, what is Dharma, etc"
"Good behaviour is the sign of right way of living (धर्म). Noble or saintly people exhibit good character. The conduct of noble people is the (ideal) behaviour (to be followed)."

आचारलक्षणः- a sign of good behaviour- आचार- behaviour, conduct, लक्षणः- distinctive mark, sign, characteristic, आचारस्य लक्षणः- आचारलक्षणः- ष. तत्पुरुष स. & धर्मः- right codes of conduct- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सन्तः & चारित्रलक्षणाः- both in- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सत्- noble, good, saintly, proper, virtuous, worthy etc. & चारित्रलक्षण- a sign of good character, behaviour- चरित्र- conduct, behaviour, performance, character, चारित्र- pertaining to चरित्र, चारित्रस्य लक्षणः- चारित्रलक्षणः- ष. तत्पुरुष स., साधूनाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of साधु- a sage, saintly person, noble man- यथावृत्तम्- as behaved, as conducted- यथा- अव्यय- as, like, similar to, वृत्तम्- behaved, conducted- (वृत्त- क. भू. धा. वि. of वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, to behave, to exist)- वृत्तम् अनुसृत्य- यथावृत्तम्- अव्ययीभाव स., एतद्- this, it- न. लिं. प्र. वि. ए. व., च- and

धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ च अपीडयन् ।
धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥३१६॥ -महाभा- शल्यपर्व अ ६०

धर्मार्थौ, धर्मकामौ च कामार्थौ च, यः अपीडयन् धर्मार्थकामान् अभ्येति, सः अत्यन्तम् सुखम् अश्नुते॥

Right code of conduct and wealth, right code of conduct and pleasures, pleasures and wealth are human objectives (पुरुषार्थ). One, who approaches them without conflict, achieves maximum happiness in life.

धर्मार्थौ, धर्मकामौ & कामार्थौ- all in पु. लिं. द्वि. वि. द्वि. व. of धर्मार्थः, धर्मकामः & कामार्थः- all द्वंद्व स. of धर्मः च अर्थः च, धर्मः च कामः च & कामः च अर्थः च-respectively; धर्मार्थकामान्- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of धर्मार्थकामः - धर्मः च अर्थः च कामः च - द्वंद्व स.- धर्मः- right codes of conduct, अर्थः- wealth, object, purpose, कामः- desire, enjoyment, love, sensual enjoyment, यः, सः & अपीडयन्- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of यद्- who, तद्- he & अपीडयन्- without troubling, hurting- न पीडयन्- अपीडयन्- नञ् तत्पुरुष स.- पीडयन्- वर्त. का. वा. धा.

सा. वि. of पीड्- पीडयति- ते १० ग. उ. प. to trouble, hurt, torment, अभ्येति & अश्नुते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अभि+ इ- to approach, face, meet, follow- (इ-एति २ ग. प. प. to go, go to) & अश्- अश्नाति- अश्नुते- ८ ग. उ. प. to eat, enjoy, get, अत्यन्तम् & सुखम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of अत्यन्त- adjctv- excessive, very much- अति- अव्यय- very, much, excessive, अन्त- end, finish- अन्तम् अतिक्रम्य- अत्यन्तम्- अव्ययीभाव स. & सुख- happiness, joy

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टं एव च ॥३१७॥ -मनुस्मृती ४.१७६
पाभे: लोकविक्रुष्टं= लोकविद्विष्टं

यौ अर्थकामौ धर्मवर्जितौ स्याताम्, (तौ) (मनुष्यः) परित्यजेत् । (तथा) (यद्) धर्मम् असुखोदर्कम् अपि च लोकविक्रुष्टम् (लोकविद्विष्टम) (स्यात् तद् मनुष्यः) एव च (परित्यजेत्) ॥

One should give up any wealth and personal desires, which are against the right way of living. In addition, he should also discard any code of conduct, which results in perpetual sorrow and which are unkind to (or hated by) the people.

यौ, अर्थकामौ & धर्मवर्जितौ- all in पु. लिं. प्र. वि. द्वि. व. of यद्- which, who, अर्थकाम- wealth and desire- अर्थः च कामः च - अर्थकामौ- द्वंद्व स. & धर्मवर्जित- devoid of right codes of conduct धर्म- right codes of conduct, वर्जित- devoid of, absence of- क. भू. धा. वि. of वृज्- वर्जति १ ग. प. प. to shun, avoid- धर्मेण वर्जितम्- तृ. तत्पुरुष स., स्याताम्- विध्यर्थ प्र. पु. द्वि. व. of अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be, to exist, परित्यजेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of परि+ त्यज्- to leave fully- (त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to leave, quit), धर्मम्, असुखोदर्कम्, लोकविक्रुष्टम् & लोकविद्विष्टम्- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of धर्म, असुखोदर्क- one which results in perpetual sorrow, सुखम्- न. लिं. - happiness, joy - न सुखम्- असुखम्- unhappiness, trouble- नञ् तत्पुरुष स., उदर्कम्- result, consequence, असुखस्य उदर्कम्- असुखोदर्कम्- ष. तत्पुरुष स., लोकविक्रुष्टम्- cruel to the world, unkind to people- लोक- world, people, विक्रुष्ट- harsh, cruel- क. भू. धा. वि. of वि+ क्रुश्- to mourn, cry out- (क्रुश्- क्रोशति १ ग. प. प. to cry, lement)- विक्रुष्टम् लोकम्- लोकविक्रुष्टम्- विशेषणोत्तरपदकर्मधारय स. & लोकविद्विष्टम्- hated or disliked by the world (people)- विद्विष्टम्- hated, disliked- विद्विष्ट- क. भू. धा. वि. of विद्विष्- (वि+ द्विष्- द्वेष्टि- दिष्टे- २ ग. उ. प.)- to have enmity, dislike- लोकेन विद्विष्टम्- लोकविद्विष्टम्- तृ. तत्पुरुष स, अपि-also, even, च-and, एव- just, only- all अव्ययs

बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम्।
यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ॥३१८॥ -महाभा. आश्वमेधादिकपर्व १४.९२.७०

यः बुभुक्षाम् तु जयते, सः स्वर्गम् ध्रुवम् जयते। यदा दानरुचिः वै स्यात्, तदा धर्मः न सीदति॥

One, who conquers hunger (of other people), he is sure to enter the heavens. Dharma, the right way of living, will not perish, as long as there is desire to help (the people in need),

यः (यद्)- who, सः (तद्)- he & धर्मः- right way of living- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., बुभुक्षाम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of बुभुक्षा- hunger, desire to eat, appetite, स्वर्गम् & ध्रुवम्- both in पु. लिं. द्वि. वि. ए..व. of स्वर्ग- heaven, paradise & ध्रुव- adjctv- certain, sure, inevitable, दानरुचिः- interest in benevolence, interest in helping- दान- giving, donation, giving up, रुचिः- स्त्री. लिं.- interest, desire, liking, zest- दाने रुचिः- दानरुचिः- स. तत्पुरुष स., स्यात्- विध्यर्थ तृ. पु. ए. व. of अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be, to exist, जयते- वर्त. आ. प. प्र. पु. ए. व. of जि- जयति १ ग. प. प. (normally)- to conquer, defeat, win & सीदति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of सद्- १ ग. प. प. to perish, go to ruin, to be in distress, तु- but, on the other hand, वै- surely, indeed, न- no, not, यदा- when, in which case, तदा- then, in that case- all अव्ययs

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् ॥३१९॥ - महाभा. उद्योग पर्व ३८.७३. १७४

क्रोधम् अक्रोधेन जयेत्। असाधुम् साधुना जयेत्। कदर्यम् दानेन जयेत् (तथा) अनृतम् च सत्येन जयेत् ॥

Let one conquer anger with calmness. Let one conquer wickedness with noble behaviour. Let one conquer a miser with charity. Let one conquer falsehood with truth.

क्रोधम्, असाधुम्, कदर्यम् & अनृतम्- all in पु/न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of क्रोध- anger, wrath, असाधु- wicked person, bad character- साधु- noble, good, saintly- न साधुः- असाधुः- नञ् तत्पुरुष स., कदर्य- (कृपण)- a miser & अनृत- falsehood, untruth- ऋतम्- truth, अन् ऋतम्- अनृतम्- नञ् तत्पुरुष स., अक्रोधेन, साधुना, दानेन & सत्येन- all in पु/न. लिं. तृ. वि. ए. व. of अक्रोध- absence of anger, calmness- क्रोधः- anger- न क्रोधः- अक्रोधः- नञ् तत्पुरुष स., साधु- noble, good, saintly, दान- donation, benevolence, gift & सत्य- truth जयेत्- could be won over- विध्यर्थ **प्र**. पु. ए. व. of जि- जयति १ ग. प. प. to conquer, defeat, win, च-and

आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात् तथा ।
ये मृषा न वदन्तीह ते नराः स्वर्गगामिनः ॥३२०॥

ये नराः आत्महेतोः परार्थे वा नर्महास्याश्रयात् तथा इह मृषा न वदन्ति, ते स्वर्गगामिनः (भवन्ति) ॥

(Said by Shiva to Parvati)

In this world, those who do not ever tell a lie, in their own interest or interest of others, even jokingly, their wishes to go to heaven will be fulffiled.

ये, ते, नराः & स्वर्गगामिनः- all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of यद्- who, तद्- he, नर- man, human & स्वर्गगामिन्- one who wants to heaven- स्वर्ग- heaven, paradise गमिन्-adjctv-Intending to go; गामिनः(?)ब. व ? - स्वर्गं गन्तुं इच्छन्ति इति - स्वर्गगामिन्- उपपद तत्पुरुष स., आत्महेतोः- ष. वि. ए. व. of आत्महेतुः- one's own interest or cause, आत्मन्- self, one's own, हेतु- purpose, interest, cause, reason- आत्मनः हेतुः- आत्महेतुः- ष. तत्पुरुष स., परार्थे- स. वि. ए. व. of- परार्थ- for the sake of others- पर- other, another, अर्थ- purpose, interest- परस्य अर्थः- परार्थः - ष. तत्पुरुष स., नर्महास्याश्रयात्- पं. वि. ए. व. of नर्महास्याश्रय- नर्मन्- न. लिं.- diversion, pleasure, joke, हास्यम्- न. लिं.-humor, joke, आश्रय- recourse, shelter, support- नर्म हास्यम्- नर्महास्यम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & नर्महास्यस्य आश्रयः- नर्महास्याश्रयः- ष. तत्पुरुष स, वदन्ति, वा- or, and, न- no, not, मृषा- falsely, unruly, wrongly, इह- here, in this world, तथा- and, likewise, in the same way- all अव्यय

चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाज्जयः।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥३२१ अ॥ - योगवासिष्ठ ६ उत्तरार्ध- १६३.३
पूर्णे मनसि संपूर्णं जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।
उपानद्-गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतैव भूः ॥३२१ ब॥ – योगवासिष्ठ ५.२१.१४

अ) (नरस्य) चित्तम्, (तस्य) इन्द्रियसेनायाः नायकम् (अस्ति)। तज्जयात् जयः (भवति)। उपानद्गूढपादस्य, भूः ननु चर्मावृता एव (भाति) ॥

A) One's mind is the Commander of the Army of all his sensory organs. Control over the mind is a real victory! A person with his his feet covered by footwear feels that whole world is covered by leather.

ब) मनसि पूर्णे (नराय) सर्वम् जगत् सुधाद्रवैः संपूर्णम् (इव भाति)। उपानद्गूढपादस्य भूः ननु चर्मास्तृता एव (भाति) ॥

B) When a person is fully contented in his mind, he feels like whole world is overflowing with nectar. A person, having his feet covered by footwear, feels that whole world is covered by leather.

चित्तम्- mind, heart thinking, नायकम्- leader, master, जगत्- world, सर्वम्- all, entire, संपूर्णम्- fully filled- सम्- अव्यय - prefix to verbs & verbal derivatives means: greatly, thoroughly, completely- पूर्णम्- full, packed, filled- क. भू. धा. वि. of पूर्- पूर्यते ४ ग. आ. प. to fill, satisfy- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., इन्द्रियसेनायाः- स्त्री. लिं. ष. वि. ए. व. of इन्द्रियसेना- a

army of sensory organs- इन्द्रिय- sensory organ, सेना- an army- इन्द्रियाणाम् सेना- इन्द्रियसेना- ष. तत्पुरुष स., तज्जयात्- पु. लिं. पं. वि. ए. व. of तज्जयः- conquering it, victory over it- तद्- it, that, जयः -win, victory, तस्य जयः- तज्जयः- ष. तत्पुरुष स., उपानद्गूढपादस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of उपानद्गूढपाद- one whose feet are covered by footwear- उपानह्- स्त्री. लिं.- a shoe, sandal, footwear, गूढ- covered, hidden, concealed- क. भू. धा. वि. of गुह्- गूहति- ते १ ग. उ. प. to cover, hide, पाद- foot- गूढौ पादौ यस्य सः- गूढपादः- बहुव्रीही स., उपानदोः गूढपादौ यस्य सः- उपानद्गूढपादः- बहुव्रीही स., भूः- earth, world, चर्मावृता & चर्मास्तृता- covered by leather- चर्मन्- न. लिं- skin, leather, hide, आवृता- covered & आस्तृता- spread over- आवृत & आस्तृत- both क. भू. धा. वि. of आ+ वृ- to cover, conceal, hide- (वृ- वरति-ते, वृणोति- वृणुते, वृणाति- वृणीते- १, ५ & ९ ग. उ. प. to choose) & आ+ स्तृ- to cover, cloth- (स्तृ- स्तृणोति- स्तृणुते ५ ग. उ. प. to spread, cover), मनसि & पूर्णे- न. लिं. स. वि. ए. व. of मनस्- mind, heart & पूर्ण- contended- (see above), सुधाद्रवैः- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of सुधाद्रवः- flow of nectar, liquid ambrosia- सुधा- nectar, ambrosia, द्रवः- liquid, flow- सुधायाः द्रवः- सुधाद्रवः- ष. तत्पुरुष स., ननु- surely, certainly, indeed, एव- just, only- both अव्ययs

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां,
वृणे सत्यममृताज्जीविताच्च
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥३२२॥ - महाभा वनपर्व ३४.२२

मम सत्याम् प्रतिज्ञाम् च निबोध। (अहम्) अमृतात् जीवितात् च सत्यम् वृणे। सर्वम् राज्यम् च, पुत्राः च, यशः धनम् च सत्यस्य कलाम् न उपैति॥

(Said by Yudhistir to Bheema)
Listen to my honest vow. I will always choose the path of truth over life and immortality. The entire kingdom, the children, the fame and the wealth all together, do not measure up even to a small fraction of the truth.

मम- mine ष. वि. ए. व. of अस्मद्- I, we, सत्याम्, प्रतिज्ञाम् & कलाम् - स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of सत्य- truthful, sincere, honest, प्रतिज्ञा- strong resolve, vow, solemn affirmation & कला- a small fraction, निबोध- आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व. of नि+ बुध्- to understand, learn, know- (बुध्- बोधति-ते १ ग. उ. प. & बुध्यते ४ ग. आ. प. to know, understand), अमृतात् & जीवितात्- न. लिं. पं. वि. ए. व. of अमृतम्- immortality- मृत- dead- न मृत- अमृत- नञ् तत्पुरुष स.- मृत- क. भू. धा. वि. of मृ- म्रियते- ४ ग. आ. प. to be dead, to die & जीवितम्- living, being alive- जीवित- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति- १ ग. प. प. to live, be alive, सत्यम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of सत्य- (see above), वृणे- वर्त. उत्तम पु. ए. व. of वृ- वरति- ते, वृणोति- वृणुते, वृणाति- वृणीते- १, ५

& ९ ग. उ. प. to choose, पुत्राः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of पुत्र- son, सर्वम्- entire, all, राज्यम्- kingdom, यशः (यशस्)- fame, success, glory, धनम्- wealth, money- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., सत्यस्य- न. लिं. ष. वि. ए. व. of सत्य- (see above), उपैति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of उप+ इ- to approach, come near, close to- (इ- एति २ ग. प. प. to go), च- and, न-no, not- both अव्ययs

जन्मेदं व्यर्थतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥३२३॥ - सुभषितरत्नाकर

हन्त, (मया), इदम् जन्म भव-भोग-उपलिप्सया व्यर्थताम् नीतम् (भवति)। मया चिन्तामणिः काचमूल्येन विक्रीतः (अस्ति) ॥

Alas, I have squandered away my life for my desire to enjoy sensual pleasures of the worldly life. I have bartered away precious wish fulfilling jewel (Chintamani) for a price of a glass bead !

इदम्- this, जन्म (जन्मन्)- life, birth & नीतम्- taken, spent- नीत- क. भू. धा. वि. of नी- नयति-ते १ ग. उ. प. to carry, lead, bring, take)- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., व्यर्थताम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of व्यर्थता- wasteful, uselessness- व्यर्थ- useless, waste, ता- suffix implies quality- भवभोगोपलिप्सया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of भवभोगोपलिप्सा- a desire to enjoy sensual pleasures of the worldly life- भव- worldly life, भोग- enjoyment, carnal pleasure, उपलिप्सा- a desire to obtain- भवस्य भोगः- भवभोगः & भवभोगस्य उपलिप्सा- भवभोगोपलिप्सा- both ष. तत्पुरुष स., मया- by me- तृ. वि. ए. व. of अस्मद्- I, we, चिन्तामणिः- a gem that is supposed to yield its possessor all desires, a philosopher's stone & विक्रीतः- sold, exchanged, bartered- क. भू. धा. वि. of वि+ क्री- to sell, barter, exchange- (क्री- क्रीणाति- क्रीणीते ९ ग. उ. प. to buy, purchase), काचमूल्येन- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of काचमूल्यम्- price of a glass beed- काच- glass bead, मूल्यम्- value- काचस्य मूल्यम्- काचमूल्यम्- ष. तत्पुरुष स., हन्त- अव्यय- a particle implying grief, pity, joy, surprise

प्राप्ताः श्रियस्सकलकामदुधास्ततः किम्
न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्।
संपादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्
कल्पं स्थिताः तनुभृतां तनवस्ततः किम्॥३२४॥ - भर्तृहरी वैराग्यशतक -६७

(मनुष्येण) सकलकामदुधाः श्रियः प्राप्ताः (सन्ति), ततः किम्? विद्विषताम् शिरसि पदम् न्यस्तम्, ततः किम्? विभवैः प्रणयिनः संपादिताः, ततः किम्? तनुभृताम् तनवः कल्पम् स्थिताः, ततः किम्?

So what if one can achieve everything he desires by his acquired wealth? If one can place his foot on heads of his enemies (conquer them), then what? If he acquires host of friends because of his wealth, then what next? If living beings are able live until the end of world (achieve immortality), what is the use? (There is no limit for the desires of a person.)

श्रियः, सकलकामदुधाः, प्राप्ताः, स्थिताः & तनवः- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of श्री- wealth, riches, prosperity, सकलकामदुधा- one that is yielding everything that one can desire for- सकल- adjctv,- all, entire, काम- wish, desire, दुध- (दुघ)- adjctv- milking, yielding, granting- कामम् दोहयति (दुधुक्षति) इति- कामदुधः (कामदुघः)- उपपद तत्पुरुष स. & सकलः कामदुधः- सकलकामदुधः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., स्थिता- remained, stayed- (स्थित- क. भू. धा. वि. of स्था- तिष्ठति १ ग. प. प. to stay, stand), तनु-body, form, विद्विषताम् & तनुभृताम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of विद्विष्- enemy, foe, adversary & तनुभृत्- living being, human, one with a body, तनुम् बिभर्ति इति- तनुभृत्- उपपद तत्पुरुष स, शिरसि- न. लिं. स. वि. ए. व. of शिरस्- head, top, पदम्- foot & न्यस्तम्- placed, laid- (न्यस्त- क. भू. धा. वि. of नि+ अस्- to lay, place, deposit- अस्-अस्ति २ ग. प. प. to be)- both in -न. लिं. द्वि. वि. ए. व., कल्पम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of कल्पः- end of world, a period of universal destruction, विभवैः- पु/न. लिं. तृ. वि. ब. व. of विभव- wealth, riches, power, might, प्रणयिनः & संपादिताः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of प्रणयिन्- well-wisher, friend, beloved & संपादित- obtained, achieved- क. भू. धा. वि. of प्रयोजक of सं+ पद्- संपादयति- to accomplish, obtain, achieve- (पद्- पद्यते ४ ग. आ. प. to go, approach), ततः- (ततस्)- thence, from that, then किम्- a particle of interrogation- ततः किम्- then what? What next? So what? -allअव्यय

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम्।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयम्
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥३२५॥ -भर्तृहरी वैराग्यशतक ३१

भोगे रोगभयम्, कुले च्युतिभयम्, वित्ते नृपालात् भयम्, माने दैन्यभयम्, बले रिपुभयम्, रूपे जराया भयम्, शास्त्रे वादिभयम्, गुणे खलभयम्, काये कृतान्तात् भयम् (भवति)। नृणाम् भुवि सर्वम् वस्तु भयान्वितम् (अस्ति)। वैराग्यम् एव अभयम् (अस्ति)॥

Enjoying pleasures of life brings fear of diseases. A renowned family is afraid of loosing its reputation. Wealthy people fear the King (for taxes). In holding on to self-pride, there is fear of poverty. The powerful fear from their enemies. A beautiful appearance is threatened by advancing age. Knowledge of science or scriptures may be challenged by the wise and learned. Wicked people can threaten those who follow virtuous path. For the body, there is fear of death. Thus, on this earth, everything is

associated with fear for all! (Therefore), total detachment from worldly life alone is fearless.

भोगे, कुले, वित्ते, बले, माने, रूपे, शास्त्रे, गुणे & काये- all in स. वि. ए. व. of भोगः- enjoyment, object of pleasure, कुलम्- family, race, वित्तम्- wealth, possession- (वित्त- क. भू. धा. वि. of विद्- विंदति- ते- ६ ग. उ. प. to acquire, obtain, find), बलम्- strength, power, might, मानः- respect, pride, honour, रूपम्- form, appearance, beauty, शास्त्रम्- knowledge of science or scripture, गुणम्- quality, virtue, कायः (कायम्)- body, भयम्- apprehension, fear, dread, रोगभयम्- fear of disease, रोगः- disease, sickness- रोगस्य भयम्, च्युतिभयम्- fear of losing- च्युतिः- स्त्री. लिं.- deprivation, losing- च्युतेः भयम्, दैन्यभयम्- fear of pitiable condition, दैन्य- pitiable condition, poverty- दैन्यस्य भयम्, रिपुभयम्- fear of enemy, रिपुः- enemy- रिपोः भयम्, खलभयम्- fear of wicked person- खलः- wicked person- खलस्य भयम्- all -ष. तत्पुरुष स., वादिभयम्- fear of wise and learned- वादि- wise, learned- वादिनः भयम्- ष. तत्पुरुष स., सर्वम्- all, entire, वस्तु- object, matter, भयान्वितम्- followed by fear, connected with dread- अन्वितम्- connected with, followed by- (अन्वित- क. भू. धा. वि. of अनु+ इ- to follow, conform- इ- एति- २ ग. प. प. to go), वैराग्यम्- detachment from worldly pleasures, dissatisfaction, अभयम्- free from fear- all above न. लिं. प्र. वि. ए. व., जरायाः- स्त्री. लिं. ष. वि. ए. व. of जरा- old age, aging, नृपालात् & कृतान्तात्- पु. लिं. पं. वि. ए. व. of कृतान्तः- the God of death, Yama & नृपालः- king, ruler- नृ- man, person, पालः- protector, guardian- नृणाम् पालः- नृपालः- ष. तत्पुरुष स., नृणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of नृ- man, person, भुवि- स्त्री. लिं. स. वि. ए. व. of भू- earth, world, एव- अव्यय- just, alone, only

वनेषु दोषा प्रभवन्ति रागिणां
गृहेषु पञ्चेद्रियनिग्रहस्तपः।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥३२६॥ - गरुड पुराण

रागिणाम् दोषाः वनेषु (अपि) प्रभवन्ति। गृहेषु (स्थिते) पञ्चेद्रियनिग्रहः तपः (अस्ति)। निवृत्तरागस्य यः अकुत्सिते कर्मणि प्रवर्तते, (तस्य) गृहम् तपोवनम् (इव भवति) ॥

The weaknesses of those who are under the control of their sensory organs, spring up even after going to forest. Control over the five sensory organs while staying at home is the (real) penance. One who is engaged in noble deeds and has relinquished all his passions, his house is like a sacred grove.

रागिणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of रागिन्- one who is under the influence of his sensory organs, passionate, sensualist, दोषाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of दोष- fault, weakness वनेषु &

गृहेषु- both in न. लिं. स. वि. ब. व. of वनम्- forest & गृहम्- home, residence, प्रभवन्ति- वर्त. तृ. पु. ब. व. of प्र+भू- to arise, spring up- (भू-भवति १ ग. प. प. to be, to exist), पञ्चेद्रियनिग्रहः- control over five sensory organs- पञ्चन्- five, इद्रियम्- sensory organ, निग्रहः- control, suppression- पञ्चानाम् इन्द्रियाणां समाहारः- पञ्चेद्रियम्- न. लिं. ए. व. द्विगु स. & पञ्चेद्रियाणाम् निग्रहः- पञ्चेद्रियनिग्रहः- ष. तत्पुरुष स. & यः (यद्)- who- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., निवृत्तरागस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of निवृत्तरागः- one who has relinquished his passions- निवृत्त- relinquished, retired, abstained from- क. भू. धा. वि. of नि+ वृत्- to abstain, to be free of- (वृत्- वर्तते १ ग. आ. आ. प. to be, to exist, remain), रागः- passion, affection, amorous feeling- निवृत्तः रागः यस्य सः- निवृत्तरागः- बहुव्रीही स., अकुत्सिते & कर्मणि- both in न. लिं. स. वि. ए. व. of अकुत्सितम्- blemishless- कुत्सित- condemned, censured- क. भू. धा. वि. of कुत्स्- कुत्सयते १० ग. आ. प. to abuse, condemn- न कुत्सित- अकुत्सित- नञ् तत्पुरुष स. & कर्मन्- work, doing, प्रवर्तते- वर्त. तृ. पु. ए. व. of प्र+ वृत्- to be engaged in, to strive, exert- (वृत्- see above), गृहम्- home, तपः (तपस्)- penance, religious austerity & तपोवनम्- a sacred grove in which ascetics practice penance- तपस्- न. लिं.- penance, वनम्- forest, grove- तपसः वनम्- तपोवनम्- ष. तत्पुरुष स.- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व.

मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा ।
अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥३२७॥ -शिवगीता १३.३२

मोक्षस्य वासः न हि अस्ति, न ग्रामान्तरम् एव वा (अस्ति)। (बुधैः) अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशः मोक्षः इति स्मृतः (अस्ति)।

"Liberation" (मोक्षः) is not a particular place nor is it some other destination. It is defined as removing darkness of ignorance from our own body (Self-Realization).

मोक्षः- deliverance, final emancipation, liberation- वासः- place of stay, abode, house, स्मृतः- specified, laid down, defined- क. भू. धा. वि. of स्मृ- स्मरति- १ ग. प. प. to remember, lay down, declare & अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशः- destruction darkness of ignorance from organs, ज्ञान- knowledge, understanding, realization- न ज्ञानः- अज्ञानः- lack of realization, ignorance- नञ् तत्पुरुष स., तिमिर- darkness, ग्रन्थि- an organ, part or joint of the body, नाशः- elimination, destruction- अज्ञानः एव तिमिरः- अज्ञानतिमिरः & अज्ञानतिमिरः इव ग्रन्थिः- अज्ञानतिमिरग्रन्थिः- both उपमानपूर्वपदकर्मधारय स. & अज्ञानतिमिरग्रन्थेः नाशः-, अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशः- ष. तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. वि. ए. व., मोक्षस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of मोक्ष, अस्ति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अस्- २ ग. प. प. to be, to exist, ग्रामान्तरम्- another village, ग्राम- village, hamlet, अन्तर- adjctv- another, other- अन्तरम् ग्रामम्- ग्रामान्तरम्-

विशेषणोत्तरपदकर्मधारय स., इति- a particle used to report the very words spoken- thus, so, न- no, not, हि- indeed, surely, एव- just, only, alone, वा- or, and- all अव्ययs

अर्थी तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥३२८॥ - -महाभा शान्तिपर्व १४०.२०

अर्थी तु भोक्तुम् शक्यते। कृतकार्यः (सः), (त्वां) अवमन्यते। (मनुष्यः) तस्मात् सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत्॥

A needy person can take advantage of you. Having fulfilled his needs, he can ignore you. Therefore, one should finish all the works (with him) with some balance left.

अर्थी & कृतकार्यः- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of अर्थिन्- one who is desirous of seeking help, one who solicits & कृतकार्यः - one whose job has been done- कृत- done, fulfilled- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. प. प. to do, make, कार्यः- work, job, that needs to be done- कार्य- also (करणीय, कर्तव्य & कृत्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- to do)- भोक्तुम्- to be able to enjoy, utilize, rule- पू. का. वा. तुमन्त धा. सा. अव्यय of भुज्- भुनक्ति- भुंक्ते ७ ग. उ. प. to enjoy, utilize, rule, शक्यते -कर्मणि प्रयोग प्र. वि. ए. व. of शक्- शक्नोति ५ ग. प. प. to be able, be competent, अवमन्यते- वर्त. प्र. वि. ए. व. of अव+ मन्- to disregard, think lightly of, despise- (मन्- मन्यते- ४ ग. आ. प. to think, consider, believe), कारयेत्- cause to get it done- प्रयोजक विध्यर्थ प्र. वि. ए. व.- कृ- to do, तस्मात्- therefore, from that- पं. वि. ए. व. of तद्- that, it, सर्वाणि, कार्याणि & सावशेषाणि- न. लिं. द्वि. वि. ब. व. of सर्व- all, entire, every, कार्य- (see above) & सावशेष- having a remainder, balance left- अवशेष- remainder, balance- अवशेषेण सह- सहावशेष or सावशेष- सहबहुव्रीही स., तु-surely, indeed- अव्यय

ऊधः छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडीतं न विवर्धते॥३२९॥   -- महाभा. शान्तिपर्व ७१.१६

यः क्षीरार्थी धेन्वाः ऊधः छिन्द्यात्, (सः) पयः तु न लभेत्। एवम् अयोगेन पीडीतम् राष्ट्रम् न विवर्धते॥

Longing for (more) milk, if one cuts off the cow's udder, he will not get any milk at all. Similarly, a nation would never prosper, if its subjects were tortured in an improper way.

यः & क्षीरार्थी- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of यद्-who & क्षीरार्थिन्- क्षीरम्- milk, अर्थिन्- one who wants, one who is desirous- क्षीरस्य अर्थिन्- क्षीरार्थिन्- ष. तत्पुरुष स., धेन्वाः (धेनोः)- स्त्री. लिं. ष. वि. ए. व. of धेनु- a cow, ऊधः & पयः- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of ऊधस्- udder & पयस्- milk,

(also mean water), छिन्द्यात् & लभेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of छिद्- छिनत्ति- छिंत्ते ७ ग. उ. प. to cut, lop off & लभ्- लभते १ ग. आ. प. to get, obtain, राष्ट्रम्- country, nation, state & पीडीतम्- troubled, tortured- (पीडीत- क. भू. धा. वि. of पीड्- पीडयति- ते १० ग. उ. प. to hurt, trouble, torture)- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., अयोगेन- पु/न. लिं. तृ. वि. ए. व. of अयोग- improper way, unfit manner- न योगः - अयोगः- नञ् तत्पुरुष स.- योगः -diligence, endeavour, fitness- विवर्धते- prospers- वर्त. प्र. पु. ए. व. of वि+ वृध्- to prosper, grow steadily- (वृध्- वर्धते १ ग. आ. प. to grow, increase), तु- but, on the other hand, न- no, not, एवम्- thus, so, in this manner- all अव्ययs

किं गजेन प्रभिन्नेन राजकर्माण्यकुर्वता।
स्थूलोऽपि यदि वाऽस्थूलः श्रेयान् कृत्यकरः पुमान् ॥३३०अ॥
पाठभेदः
किं गजेन प्रभिन्नेन गजकर्माण्यकुर्वता।
स्थले वा यदि वा निम्ने श्रेयान् कृत्यकरः च यः॥३३०ब॥

(अ) प्रभिन्नेन गजेन, राजकर्माणि अकुर्वता किम् (प्रयोजनम् अस्ति)। स्थूलः यदि वा अस्थूलः अपि कृत्यकरः पुमान् श्रेयान् (भवति) ॥
(ब) प्रभिन्नेन गजेन, गजकर्माणि अकुर्वता किम् (प्रयोजनम् अस्ति)। यः स्थले वा यदि वा निम्ने कृत्यकरः च (सः) श्रेयान् (भवति) ॥

(A) What is the use of a fully-grown elephant in rut, which does not perform the Royal duties? A big or even a small person, who is capable of carrying out work is indeed always preferred.
(B) What is the use of a fully-grown elephant in rut, which does not perform the Royal duties? One who is able to work on a plain or low ground, is always preferred.

प्रभिन्नेन, गजेन & अकुर्वता- पु. लि. तृ. वि. ए. व. of प्रभिन्न- intoxicated, in rut, गज- elephant & अकुर्वत्- not performing- कुर्वत्- doing, working- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, work- न कुर्वत्- अकुर्वत्- नञ् तत्पुरुष स, राजकर्माणि & गजकर्माणि- both in न. लि. द्वि. वि. ब. व. of - royal duty- राजन्- पु. लिं.- king, कर्मन्- न. लिं.- work- राज्ञः कर्म- राजकर्म- ष. तत्पुरुष स. & गजकर्म- work of an elephant- स्थले & निम्ने- स. वि. ए. व. of स्थल- plain ground & निम्न- adjctv- low land, depression, स्थूलः- great, big, bulky- न स्थूलः- अस्थूलः- नञ् तत्पुरुष स.- slim, small, कृत्यकरः- preforming, functioning- कृत्य- work that is to be done- कृत्य- (also कर्तव्य, करणीय, कार्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- to do, करः- one who does, causes- कृत्यम् करोति इति- कृत्यकरः- उपपद तत्पुरुष स., यः- (यद्)- who, पुमान् (पुंस्)- man, human & श्रेयान् (श्रेयस्)- superior, preferable- all in पु. लि. प्र. वि.

ए. व., किम्- a particle of interrogation: what use?, अपि- also, even, यदि- if, in case, वा- or, and- all अव्ययs

न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यान्मुखरस्तत्र हन्यते ॥३३१॥ - हितोपदेश प्र. १ श्लो.२९

(कः अपि) गणस्य अग्रतः न गच्छेत्। (गणस्य) सिद्धे कार्ये (सर्वे) समम् फलम् (प्राप्नुवन्ति)। यदि कार्यविपत्तिः स्यात् तत्र मुखरः हन्यते॥

No one should go at the head of a group. If the project is successful, everyone will get equal credit. However, if there is a disaster, (only) the leader is blamed!

गणस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of गण- group, multitude, troop, समम् & फलम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व.- of समम्-adjctv- equal, even & फलम्- fruit, reward, कार्यविपत्तिः- failure of the work, mishap of the project- कार्य- (also करणीय, कर्तव्य & कृत्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, विपत्तिः- स्त्री. लिं.- calamity, mishap, disaster- कार्यस्य विपत्तिः- कार्यविपत्तिः- ष. तत्पुरुष स.- in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., सिद्धे & कार्ये- न. लिं. स. वि. ए. व.- of सिद्धम्- accomplished, completed, succeeded- सिद्ध- क. भू. धा. वि. of सिध्- सिध्यति ४ ग. प. प. to accomplish, fulfill & कार्यम्- work, project - (see above), गच्छेत् & स्यात्- both in विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go, proceed & अस्- अस्ति २. ग. प. प. to be, to exist, मुखरः- a leader, a person making loud noise- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., हन्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of हन्- हन्ति २ ग. प. प. to strike, kill, तत्र- there, in that case, then, अग्रतः (अग्रतस्)- before, in front, at the head of, न- no, not, यदि- if, in case, in the event of- all अव्ययs

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान् नरः।
एतदेवात्रपाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥३३२॥ - पञ्चतन्त्र, मित्रभेद

मतिमान् नरः स्वल्पस्य कृते भूरि न नाशयेत्। यत् स्वल्पात् अत्र भूरिरक्षणम् (करोति), एतद् एव पाण्डित्यम् (अस्ति)॥
A wise person should not destroy the big part to save a small piece. Indeed, (real) wisdom in this world is saving the bulk by sacrificing a little (if need be.)

मतिमान् (मतिमत्)- a wise or intelligent person- मतिः -स्त्री. लिं.- intellect, knowledge- मत्- suffix implies: possession, quality & नरः -man, person, both in पु. लि. प्र. वि. ए. व., स्वल्पस्य- ष. वि. & स्वल्पात्- पं. वि.- ए. व. of स्वल्प-adjctv- small, little, bit, कृते- for the sake of- स. वि. ए. व. of कृत- done, work- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प.,

नाशयेत्- प्रयोजक विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of नश्- नश्यति ४ ग. प. प. to get destroyed, lose, एतद्- that, it, पाण्डित्यम्- scholarship, prudence, wisdom & भूरिरक्षणम्- न. लि. प्र. वि. ए. व., भूरि- अव्यय- very much & रक्षणम्- protection, saving- अव्यय पूर्वपद कर्मधारय स. भूरि- large, very big, very much, न- no, not, यद्- that, since, because, एव- just, mere, alone, अत्र- here, in this place-all अव्यय

परिज्ञातोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥३३३॥ -योगवासिष्ठ ४. २३. ४१

परिज्ञातोपभुक्तः भोगः हि तुष्टये भवति। विज्ञाय सेवितः चोरः मैत्रीम् एति, न शत्रुताम् (एति)॥

A controlled (fully understood) but thoroughly enjoyable pleasure indeed brings real satisfaction. A well-served thief will develop into a friend and not into an enemy.

परिज्ञातोपभुक्तः-a well understood pleasure, परिज्ञात- well understood, fully realised- उपभुक्तः-thoroughly enjoyed- both क. भू. धा. वि. of परि+ ज्ञा- to know, (ज्ञा- जानाति- जानीते ९ ग. उ. प to understand, know) & उप +भुज्- to enjoy, taste- (भुज्- भुनक्ति- भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy)- परिज्ञातः उपभुक्तः- परिज्ञातोपभुक्तः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., भोगः- enjoyment, sensual pleasure, wealth; सेवितः- practiced, pursued, frequented- क. भू. धा. वि. of सेव्- सेवते- १ ग. आ. प. to serve, attend upon, चोरः- thief- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., तुष्टये- स्त्री. लिं. च. वि. ए. व. of तुष्टि- pleasure, satisfaction- (तुष्ट- pleased- क. भू. धा. वि. of तुष्- तुष्यति ४ ग. प. प. to be please, happy), भवति & एति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of भू- १ ग. प. प. to be, to exist, happen & इ- २ ग. प. प. to go, to come to, विज्ञाय- after knowing, realizing- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of वि+ ज्ञा- to be aware of, to find out; मैत्रीम् & शत्रुताम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of मैत्री- friendship & शत्रुता- enmity, hostility, हि- indeed, surely & न- no, not- both अव्यय

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जयो हि महाजनः।
स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥३३४॥ -पञ्चतन्त्र

बहवः न विरोद्धव्याः न (क्रियन्ते)। महाजनः दुर्जयः हि (भवति)। पिपीलिकाः स्फुरन्तम् नागेन्द्रम् अपि भक्षयन्ति॥

One should not oppose large group (multitude) of people. They are difficult to win over. An army of ants can devour even a heavily throbbing king cobra.

बहवः, विरोद्धव्याः & पिपीलिकाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of बहु- adjctv- many, large, plenty, विरोद्धव्य- to be opposed, to be gone against- -(also- विरोधनीय & विरोध्य)- क. वि. धा. सा. वि. of वि+ रुध्- to oppose, obstruct- (रुध्- रुणद्धि- रुंद्धे ७ ग. उ. प. to stop, oppose, hinder, arrest) & पिपीलिक- an ant, दुर्जयः- one who is difficult to win over- दुःखेन जीयते इति- दुर्जयः- उपपद तत्पुरुष स. & महाजनः- great person, large number of people- महत्- great, large, many, big, जनः- people- महान् जनः- महाजनः- कर्मधारय स.- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., स्फुरन्तम् & नागेन्द्रम्- both in- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of स्फुरन्- throbbing, trembling- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of स्फुर्- स्फुरति ६ ग. प. प. to throb, spring forward & नागेन्द्र- king of snakes- नाग- snake, serpent, इन्द्र- lord, master- नागनाम् इन्द्रः- नागेन्द्रः- ष. तत्पुरुष स., भक्षयन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of भक्ष्- भक्षयति- ते १० ग. उ. प. to eat, devour, consume, bite, न- no, not, अपि- even, also, हि- indeed, surely- all अव्ययs

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम्।
निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥३३५॥ -महाभा उद्योगपर्व ३९.७७

अविद्यः पुरुषः शोच्यः (अस्ति)। अप्रजम् मैथुनम् शोच्यम् (अस्ति)। निराहाराः प्रजाः शोच्याः (सन्ति) । अराजकम् राष्ट्रम् शोच्यम् (अस्ति)॥

One feels sorry for an ignorant person. A married couple with no intention to procreate is inappropriate. Starving population is distressing. An anarchical country is pitiable.

अविद्यः, पुरुषः, शोच्यः - all in पु. लि. प्र. वि. ए. व. of अविद्य- ignorant, uneducated, foolish, unwise- न विद्य- अविद्य- नञ् तत्पुरुष स., पुरुष- person, man, शोच्य- one to be deplored, pitiable, mourned- (also शोचनीय & शोचितव्य)- क. वि. धा.सा. वि. of शोच्- शोचति १ ग. प. प. to mourn, feel pity, sorry, मैथुनम्- couple, copulation, paired in marriage, union, अप्रजम्- one without a child- प्रजा (प्रजस्)- subject, people, progeny, children- न प्रजम्- अप्रजम्- नञ् तत्पुरुष स., शोच्यम्- see above, अराजकम्- anarchical, having no ruler, king- राजन् (राजा)- king, क- suffix implies: with, having- न राजक- अराजक- नञ् तत्पुरुष स., राष्ट्रम्- country, nation, शोच्यम्- all in न. लि. प्र. वि. ए. व., निराहाराः प्रजाः शोच्याः- all in स्त्री. लि. प्र. वि. ब. व. of निराहारा- starved, hungry- आहार- food, निस् (निर्)- अव्यय- suffix implies devoid of, absence of, प्रजा- subject, people, progeny,

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥३३६॥ --सुभाषितरत्नभाण्डागार

पण्डिताः नष्टम्, मृतम् (तथा) अतिक्रान्तम्, न अनुशोचन्ति। यतः अयम् पण्डितानाम् च मूर्खाणाम् विशेषः (इति) स्मृतः (अस्ति)॥

Wise people mourn neither destroyed things nor death of (near and dear) person nor past happenings. From this, the characteristics of wise and stupid people are remembered.

पण्डिताः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of पण्डित- wise, learned, scholar, नष्टम्, मृतम् & अतिक्रान्तम्- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of नष्ट- lost, destroyed, vanished, मृत- dead & अतिक्रान्तम्- things of past, things surpassed- all three क. भू. धा. वि. of नश्- नश्यति ४ ग. प. प. to be lost, vanish, perish, मृ- म्रियते ६ ग. आ. प. to die, depart from life & अति+ क्रम्- to surpass, to elapse- (क्रम्- क्रामति- क्रमते १ ग. उ. प. & क्राम्यति- ४ ग. प. प. to walk, approach, pass, अनुशोचन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of अनु+ शुच्- to mourn over, regret- (शुच्- शोचति १ ग. प. प. to be sorry, to grieve for), पण्डितानाम् & मूर्खाणाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of पण्डित- wise learned & मूर्ख- stupid, foolish, अयम्, विशेषः & स्मृतः- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of इदम्- this, it, विशेष- adjctv- discrimination, distinction, characteristic, speciality & स्मृत- said, defined, prescribed, laid down- क. भू. धा. वि. of स्मृ- स्मरति- १ ग. प. प. to remember, lay down, declare, न- no, not, च- and & यतः (यतस्)- whence, because of this, due to this- all अव्यय

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति।
स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते ॥३३७॥ - सुभाषितरत्नभाण्डागार

यः मूढः इह अशोच्यानि तानि भूतानि शोचति, सः दुःखे लभते दुःखम् (तथा) द्वौ अनर्थौ निषेवते॥

In this world, an ignorant person, who grieves over happenings not worth mourning about, suffers more agony.Thus, he experiences double suffering.

यः (यद्)- who, मूढः- stupid, foolish, ignorant, सः (तद्)- he- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अशोच्यानि, तानि & भूतानि- न. लिं. द्वि. वि. ब. व. of अशोच्यम्- not worth mourning- शोच्यम्- to be mourned, repented- शोच्य (also शोचितव्य & शोचनीय)- क. वि. धा. सा. वि. of शुच्- १ ग. प. प. to mourn, repent, grieve- न शोच्य- अशोच्य-नञ् तत्पुरुष स., तद्- that, it & भूत- a thing, being, happening- क. भू. धा. वि. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, to exist, शोचति, लभते & निषेवते- all वर्त. प्र. पु. ए. व. of शुच्- १ ग. प. प. to mourn, repent, grieve, लभ्- १ ग. आ. प. to get, obtain & नि+ सेव्- to experience, suffer, enjoy- (सेव्- सेवते १ ग. आ. प. to serve, attend upon), दुःखे- स. वि. ए. व. & दुःखम्- द्वि. वि. ए. व. -both of दुःखम्- न. लिं.- sorrow, misery, torture, suffering, द्वौ & अनर्थौ- both न. लिं. द्वि. वि. द्वि. व. of द्वि- two & अनर्थ- mishap, trouble, loss- अर्थ- purpose, gain, wealth- अन् अर्थम्- अनर्थम्- नञ् तत्पुरुष स., इह- अव्यय- here, in this world

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न धूमायितं चिरम् ।
मा स्म ह कस्यचिद्गेहे जनि राज्ञः खरः मृदुः ॥३३८अ॥   - महाभारत उद्योगपर्व ५.१३४

(Said by Queen Vidula to son Sanjay, who was scared of going to war)

मुहूर्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालातवज्ज्वलेत्।
न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेत चिरं नरः ॥३३८ब॥ -महाभारत शान्तिपर्व अ. १४०.१९

अ) मुहूर्तम् ज्वलितम् श्रेयः (भवति), चिरम् धूमायितम् (श्रेयः) न (भवति)। कस्यचित् राज्ञः गेहे, खरः मृदुः जनिः मा स्म ह (भवेत्) ॥
ब) राजेन्द्र, नरः तिन्दुकालातवत् मुहूर्तम् अपि ज्वलेत्, न तुषाग्निः इव अनर्चिः चिरम् धूमायेत ॥

A) A moment of blazing (like a fire) is much better than keeping on smoking for a long time. In any Royal house, let there be no offspring, who is hurtful or mild nature, take birth.
B) Oh Lord among the Kings, a man should blaze like a fire of Tinduka wood, even for a moment rather than keep smoking for a long time, without any flame, like burning of a heap of husk.

अ) मुहूर्तम्, ज्वलितम्, श्रेयः, चिरम् & धूमायितम्- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व. of मुहूर्तम्- moment, a short period, ज्वलितम्- burning, blazing- ज्वलित- क. भू..धा. वि. of ज्वल्- ज्वलति- to burn, blaze, glow, श्रेयस्- adjctv- better, preferable, चिरम्- long time, धूमायितम्- smoking- धूमः- smoke- धूमायित- क. भू..धा. वि. of धूम्- धूमायति- ते- १० ग. उ. प. to smoke, कस्यचित् & राज्ञः- both in- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of- कश्चित्- any, someone & राजन्- king, खरः- adjctv- very strict, hurtful, extreme, मृदुः- adjctv- soft, mild, timid, जनिः- offspring, birth, production- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., गेहे- in न. लिं. स. वि. ए. व. of गेहम्- house, habitation, मा- a particle of prohibition- lest, that not, स्म- a particle added to the present tense, giving them sense of past tense, ह - a particle used to lay stress on the preceding word- मा स्म ह- let that not indeed happen न- no, not- all अव्ययs
ब) राजेन्द्र- Lord among the Kings- राजन्- king, इन्द्रः- lord, master- राज्ञाम् इन्द्रः- राजेन्द्रः- ष. तत्पुरुष स.- in पु. लिं. सं. वि. ए. व., नरः - man, person, तिन्दुकालातवत्- like a strong fire of Tinduka wood- तिन्दुकः -(also तिन्दुः, तिन्दुलः)- name of type of tree/wood, अलात- strong fire, वत्- adjctv- an affix added to nouns to show quality, possession- तिन्दुकस्य अलातः- तिन्दुकालात- strong fire of Tinduka wood- ष. तत्पुरुष स. & तुषाग्निः- husk fire- तुषः -husk, chaff of grain, अग्निः- fire- तुषस्य अग्निः- ष. तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अनर्चिः- न. लिं. प्र. वि. ए. व. of अनर्चिस्- one without fire- अर्चिस्- flame, lustre, blaze- अन् अर्चिः-

अनर्चिः- नञ् तत्पुरुष स., ज्वलेत्- (प. प.) & धूमायेत- (आ. प.)- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of ज्वल्- & धूम्-see above, अपि-even, also, इव- like, as, न- no, not- all अव्ययs

यो यथा वर्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति॥३३९॥ - महाभा. उद्योगपर्व१७८.५३

यः यथा यस्मिन् वर्तते, (सः) तस्मिन् एव प्रवर्तयन् (भवेत्)। (सः) अधर्मम् न समवाप्नोति, न च अश्रेयः च विन्दति॥

One should deal with another person in the same way he deals with him. (In doing so), he acquires neither (the demerits) of wrong conduct (Adharma) nor any blemish.

यः -(यद्)- who & प्रवर्तयन्- one who is causing to act- प्रयोजक वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of प्र+ वृत्- प्रवर्तयति-ते- to cause, to instigate- (वृत्- वर्तते- १ ग. आ. प. to be, to behave)- both in पु. लिं. प्र. व. ए. व., अधर्मम् & अश्रेयः- both in न. लिं. द्वि. व. ए. व. of अधर्म- wrong codes of conduct, against right behaviour- न धर्म- अधर्म & अश्रेयस्- bad, inferior, wrong- श्रेयस्- superior, good, noble- न श्रेयस्- अश्रेयस्- both नञ् तत्पुरुष स., यस्मिन्- to whom & तस्मिन्- to him- both in पु. लिं. स. व. ए. व., यद्- who & तद्- he, वर्तते, समवाप्नोति & विन्दति- वर्त. तृ. पु. ए. व. of - वर्त. प्र. पु. ए. व. of वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, to behave, सम्+ अव+ आप्- to get, acquire- (आप्- आप्नोति- ५ ग. प. प. to get, obtain) & विद्- ६ ग. उ. प. to get, obtain, acquire, यथा- in which manner, as what, as, एव- alone, only, just, च-and, न-no, not- all अव्यय

वरं न राज्यं न कुराजराज्यं
वरं न मित्रं न कुमित्रमित्रम्।
वरं न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो
वरं न दारा न कुदारदाराः ॥३४०॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.६, श्लो.१२

न राज्यम् वरम्, न कुराजराज्यम् (वरम् भवति)। न मित्रम् वरम्, न कुमित्रमित्रम् (वरम् भवति)। न शिष्यः वरम्, न कुशिष्यशिष्यः (वरम् भवति)। न दाराः वरम्, न कुदारदाराः (वरम् भवन्ति) ॥

It is better not to have a country, than having one with a bad ruler. It is better to be without a friend than having an unreliable friend. It is better to be without a disciple, than to have a bad one. It is better to be without a wife than having a bad one.
राज्यम्- न. लिं.- kingdom, country, state, nation, कुराजराज्यम्- country ruled by a bad king- राजन्- पु. लिं.- king- कुत्सितः राजा- कुराजा- कर्मधारय स. & कुराज्ञः राज्यम्- कुराजराज्यम्- ष. तत्पुरुष स., मित्रम्- न. लिं.- friend, कुत्सितम् मित्रम्- कुमित्रम्- कर्मधारय स. &

कुमित्रम् इव मित्रम्- कुमित्रमित्रम्- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स.- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., शिष्यः- disciple, student, कुत्सितः शिष्यः- कुशिष्यः- कर्मधारय स. & कुशिष्यः इव शिष्यः- कुशिष्यशिष्यः- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स. both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दाराः- a wife, स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व., कुत्सिताः दाराः- कुदाराः - कर्मधारय स. & कुदाराः इव दाराः- कुदारदाराः- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स. both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व., न- no, not, वरम्- better than, preferable to, worthwhile than- both अव्यय- (but it is generally used absolutely- वरम्- being used with the clause containing the thing preferred, and न, न च, न तु, न पुनः with the clause containing the thing to which the first is preferred- both being put in the nominative case)

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् ।
नरः पातितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥३४१॥ - सुभाषितरत्नभाण्डागार

(नरः) पातिनि देहे रक्षा का (कुर्यात्)? अपातवत् यशः रक्ष्यम् (भवति)। पातितकायः नरः अपि यशःकायेन जीवति॥

Why one should protect his body (only), which will fall off one day? Better, he should protect his blemish free reputation. Even after his body falls off, he (still) lives, based on his (good) reputation (alone).

पातिनि & देहे- both in पु/न. लिं. स. वि. ए. व. of पातिन्- falling, descending, going to, discharging- (पत्-पतति १ ग. प. प. to fall) & देह- body, का- what, why & रक्षा- protection, guarding, preserving- (रक्ष्- रक्षति- १ ग. प. प. to protect, guard)- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., अपातवत्- without fail, blemish free- पात- कर्मणि भू. धा. वि adjctv- falling, descending, downfall-पातवत्-कर्तरि भू. धा. वि, न पात- अपात- नञ् तत्पुरुष स. & वत्- suffix implies quality, as, यशः (यशस्)- fame, reputation, name, रक्ष्यम्- to be protected, preserved, guarded- रक्ष्य (also रक्षणीय & रक्षितव्य)- क. वि. धा. सा. वि. of रक्ष्- see above- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., पातितकायः- one whose body has fallen, dead person- पातित- fallen, lying down- क. भू. धा. वि. of पत्- see above, कायः- body- पातितः कायः- पातितकायः- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & नरः- man, person- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., यशःकायेन- पु/न. लिं. तृ. वि. ए. व of यशःकाय- reputation as a body- यशः इव कायः- यशःकाय- उपमानपूर्वपदकर्मधारय स., जीवति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of जीव्- १ ग. प. प. to live, to be alive, अपि- अव्यय- also, even

पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्बले। .
ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥३४२॥ -भोजप्रबन्ध

पण्डिते च एव मूर्खे च बलवति अपि, दुर्बले ईश्वरे च दरिद्रे च, मृत्योः सर्वत्र तुल्यता (अस्ति) ॥

For death, a scholar and a stupid, even a strong and a weak, a wealthy and a poor are (all) equal everywhere.

पण्डिते, मूर्खे, बलवति, दुर्बले, ईश्वरे & दरिद्रे- all in पु. लिं. स. वि. ए. व. of पण्डित- scholar, karne, expert, मूर्ख- stupid, ignorant, dull-headed, बलवत्- strong, barve- बल- strength, might & वत्- suffix implies possession or quality, दुर्बल- weak, timid- दुस् or दुर्- prefix implies: inferior, bad, low, ईश्वर- mighty, wealthy, - poor, indigent, मृत्योः- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of मृत्युः- death, तुल्यता- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व.- equality, similarity, matching, likeness- तुल्य - adjctv- same kind, like- (तुल्- तोलति १ ग. प. प. & तोलयति-ते- १० ग. उ. प. to weigh, measure, compare, ता- suffix- implies quality, च-and, एव- only, just, alone, अपि- also, even, सर्वत्र- everywhere, everyplace- all अव्यय

निमेषमात्रमपि ते वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
तस्माद्देहेष्वनित्येषु कीर्तिमेकामुपार्जयेत् ॥३४३॥ - भोजप्रबन्ध ५४

ते गच्छत् वयः निमेषमात्रम् अपि न तिष्ठति। तस्मात् (मनुष्यः),अनित्येषु देहेषु, कीर्तिम् एकाम् उपार्जयेत्॥

Your life, (continously) running, does not stand still even for a moment. Because of the perishable nature of the body, one should keep acquiring fame alone (which will live forever).

ते- (तव)- your- ष. वि. ए. व. of युष्मद्- you, वयः, गच्छत् - all in न. लिं. प्र. वि. ए. व. of वयस्- age, life span, youth & गच्छत्- going, getting spent, continuing- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go, proceed & निमेषमात्रम्- न. लिं. द्वि. वि. ए. व just for a moment- निमेष- twinkling of the eye, a moment & मात्र- adjctv- an affix added to noun implies: as much as, as, just, merely- निमेषस्य मात्रम्- निमेषमात्रम्- ष. तत्पुरुष स., तिष्ठति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of स्था- १ ग. प. प. to stay, stand, तस्मात्- therefore- पु/न. लिं. पं. वि. ए. व. of तद्- he, it, that, देहेषु & अनित्येषु- - पु/न. लिं. स. वि. ब. व. of देह- body & अनित्य- temporary, transient, perishable- नित्य- adjctv- perpetual, eternal- न नित्य- अनित्य- नञ् तत्पुरुष स., कीर्तिम् & एकाम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of कीर्ति- fame, success, name & एका- alone, single, one, उपार्जयेत्- विध्यर्थ तृ. पु. ए. व. of उप+ अर्ज्- to acquire, gain, earn- (अर्ज्- अर्जति- gain, procure), अपि- also, even, न- no, not- अव्यय

जीवितं तदपि जीवितमध्ये गण्यते सुकृतिभिः किमु पुंसाम् ।
ज्ञानविक्रमकलाकुललज्जात्यागभोगरहितं विफलं यत् ॥३४४॥ -भोजप्रबन्ध ५६

सुकृतिभिः पुंसाम् तद् जीवितम्, यद् ज्ञान-विक्रम- कला-कुल-लज्जा-त्याग-भोग-रहितम् (अस्ति), जीवितमध्ये अपि विफलम् गण्यते किमु ?

Do the good working people consider lives of those as wasted who are living without knowledge (in a particular field), bravery, any form of art, good family, modesty, benevolence and enjoyment?

सुकृतिभिः- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of सुकृतिन्- virtuous, good working, पुंसाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of पुंस्- man, human, person, जीवितम्- life, living- जीवित- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति १ ग. प. प. to live, to be alive, ज्ञान- knowledge, intellect, विक्रम- heroism, valour, कला- any useful art, कुल- good family, लज्जा- self-respect, modesty, त्याग- sacrifice, benevolence, भोग- enjoyment, pleasure, रहितम्- devoid of, without- रहित- क. भू. धा. वि. of रह्- रहति १ ग. प. प. to forsake, abandon- ज्ञानम् च विक्रमम् च कला च कुलम् च लज्जा च त्यागम् च भोगम् च इति ज्ञानविक्रमकलाकुललज्जात्यागभोगम्- द्वंद्व स. & ज्ञानविक्रमकलाकुललज्जात्यागभोगेण रहितम्- तृ. तत्पुरुष स., विफलम्- useless, fruitless, तद्- that, it- & यद्- which- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., जीवितमध्ये- in न. लिं. स. वि. ए. व.- जीवितमध्य- during the life span- जीवितस्य मध्य- जीवितमध्य- ष. तत्पुरुष स, गण्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of गण्- गणयति- ते १० ग. उ. प. to count, to consider, take account of, अपि-also, even, किमु- (किम्+ उ)- whether (expressing doubt) - अव्ययs

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् स्तब्धमञ्जलिकर्मणा।
मूर्खं छन्दानुवृत्तेन च यथार्थत्वेन पण्डितम् ॥३४५॥ -चाणक्यनीतिदर्पण ६.११ & हितोपदेश

One should persuade a greedy person with money. One should make a stubborn person agreeable by folded hands. One should work with a stupid person by tolerating his whims. Moreover, one should convince a learned person with facts.

लुब्धम् अर्थेन गृह्णीयात्, स्तब्धम् अञ्जलिकर्मणा (गृह्णीयात्), मूर्खम् छन्दानुवृत्तेन (गृह्णीयात्), पण्डितम् च यथार्थत्वेन (गृह्णीयात्) ॥

लुब्धम्, स्तब्धम्, मूर्खम् & पण्डितम्- all in पु. लि. द्वि. वि. ए. व. of लुब्धः- greedy, covetous- क. भू. धा. वि. of लुभ्- लुभ्यति ४ ग. प. प. to cover, to be greedy, स्तब्धः- stubborn, obstinate, stern- क. भू. धा. वि. of स्तंभ्- स्तंभते- १ आ. प. & स्तंभ्नोति & स्तंभ्नाति- ५ & ९ प. प. to be proud, obstinate, मूर्खः- stupid, ignorant & पण्डित- scholar, learned, expert, अर्थेन,

अञ्जलिकर्मणा, छन्दानुवृत्तेन & यथार्थत्वेन- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of अर्थ- money, wealth, purpose, अञ्जलिकर्मन्- folded hands, surrendering, begging- अञ्जलिः- पु. लिं.- cavity formed by folding and joining the open hands & कर्मन्- न. लिं.- work, act- अञ्जलिकर्म- यत् कर्म अञ्जलिना कृतं तत्- बहुव्रीहि स., छन्दानुवृत्त- doing things as per one's wish- छन्दस्- न. लिं.- wish, desire, fancy, अनुवृत्त- obeying, following- क. भू. धा. वि. of अनु + वृत्- to obey, follow- (वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, to behave)- छन्दम् अनुवृत्तम्- छन्दानुवृत्तम्- द्वितीया तत्पुरुष स. & यथार्थत्व- being fully conformable to truth- यथा-अव्यय- as, in which manner- अर्थ- purpose, reason, meaning- अर्थम् अनुसृत्य - यथार्थ- exact truth, without any distortion- अव्ययीभाव स., त्व- suffix implies quality, गृह्णीयात्- to be caught, persuaded, held- विध्यर्थ प. प. प्र. पु. ए. व. of ग्रह्- गृह्णाति- गृह्णीते ९ ग. उ. प. to hold, catch; च- and

वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव।
नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि॥३४६॥ -महाभा. शान्ति.१३४.८

भोगवताम् सुखम् इव, बलवताम् धर्मः वशे (भवति)। बलवताम् असाध्यम् न (किंचित्) अस्ति।
बलवताम् सर्वम् शुचि (भवति) ॥

Prosperous people seem to control their happiness. Similarly, the mighty people control what is the right way of living (Dharma).There is nothing impossible for the people with power. Everything that mighty people do is right!

धर्मः- Right code of conduct, right living; पु. लि. प्र. वि. ए. व., बलवताम् & भोगवताम्- पु. लि. ष. वि. ब. व. of बलवत्- one who is strong, mighty- बलम्-strength, might & वत्- suffix implies possession, quality & भोगवत्- prosperous, one with means to enjoy भोग- enjoyment, pleasure, utility, वत्- suffix implies possession, quality, वशे- under control, power, submission- न. लि. स. वि. ए. व. of वश- adjctv- control, influence, सुखम्- happiness, joy, सर्वम्- all, entire, whole, शुचि- pure, virtuous, upright & असाध्यम्- one which is impossible- साध्यम्- to be brought about, feasible, practicable- साध्य- (also साधनीय & साधितव्य)- क. वि. धा. सा. वि. of साध्- साध्नोति ५ ग. प. प. to accomplish, bring about- न साध्य- असाध्य- नञ् तत्पुरुष स.- all in- न. लि. प्र. वि. ए. व., अस्ति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अस्- २ ग. प. प. to be, to exist, इव- like, similar to, न- no, not- both अव्यय

शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनैव कण्टकम् ॥३४७॥ -पञ्चतंत्र ४. १९

प्राज्ञः तीक्ष्णम् शत्रुम्, तीक्ष्णेन शत्रुणा उन्मूलयेत् (यथा), व्यथाकरम् कण्टकम् कण्टकेन एव सुखार्थाय (उन्मूलयेत्)॥

An wise person should get rid of a strong enemy by using a strong(er) enemy against him, just like he should remove a troublesome thorn by using another (bigger) thorn to get relief,

शत्रुम्, तीक्ष्णम्, व्यथाकरम् & कण्टकम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of शत्रु- enemy, adversary, rival, तीक्ष्ण- adjctv- sharp, fiery, injurious, strong, व्यथाकरम्- troublesome, agonizing, fearful- व्यथा- pain, agony, anguish & कर- adjctv- doer, causing- व्यथाम् करोति इति- व्यथाकरः- उपपद तत्पुरुष स. & कण्टकः- thorn, उन्मूलयेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of उद्+ मूल्- to root out, eradicate- (मूल्- मूलयति-ते १० ग. उ. प. to plant, cause to grow), प्राज्ञः-adjctv- intelligent person, knowledgeable man, learned, wise- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., तीक्ष्णेन & कण्टकेन- पु/न. लिं. तृ. वि. ए. व. of तीक्ष्ण & कण्टक, शत्रुणा- पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of शत्रु- enemy, सुखार्थाय- for the sake of comfort- च. वि. ए. व. of सुखार्थ- सुखम्- joy, happiness, comfort, अर्थ- purpose, means- सुखस्य अर्थम्- सुखार्थ- ष. तत्पुरुष स., एव- just, only, alone- अव्यय

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिर् अनेकरूपा ॥३४८॥ -भर्तृहरी नीतिशतक ४७

नृपनीतिः वेश्याङ्गना इव सत्या अनृता च, परुषा प्रियवादिनी च, हिंस्रा दयालुः अपि च, अर्थपरा, वदान्या, नित्यव्यया, प्रचुर-नित्य-धन-आगमा च अनेकरूपा (भवति) ॥

The policy of a ruler is like a prostitute woman, multifaceted (and unpredictable). It can be truthful and deceptive, rude and sweet-talking, cruel and compassionate, greedy and generous, constantly spending or constantly collecting plentiful wealth.

नृपनीतिः- policy of a ruler- नृप- पु. लिं- king, नीतिः- स्त्री. लिं.- policy, scheme, political wisdom, सत्या- truthful, honest, अनृता- false, deceptive, परुषा- harsh, abusive, rugged, प्रियवादिनी- sweet-talking- प्रिय- adjctv- pleasant, desirable- प्रियम् वदति इति- प्रियवादिन्- उपपद तत्पुरुष स, हिंस्रा- cruel, hurtful, दयालुः- compassionate, kind, अर्थपरा- one who is after the money- अर्थ- wealth, money, पर- absorbed or engrossed in, solely devoted to- अर्थस्य पर- अर्थपर- ष. तत्पुरुष स., वदान्या- generous, liberal, bountiful, नित्यव्यया- नित्य- adjctv- constant, perpetual & व्यय- adjctv- spending, giving out- नित्यम् व्ययम्- नित्यव्ययम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., प्रचुरनित्यधनागमा- constantly after collection of plentiful wealth- प्रचुर- adjctv- plenty, ample, धन-money, wealth, आगम- acquisition, appearance, प्रचुरम् च नित्यम् च- प्रचुरनित्यम्- द्वंद्व स.- प्रचुरनित्यम् धनम्- प्रचुरनित्यधनम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स. & प्रचुरनित्यधनस्य आगमः- प्रचुरनित्यधनागमः- ष. तत्पुरुष स.,

वेश्याङ्गना- prostitute woman- वेश्या- prostitute, courtesan, अङ्गना- woman, female- वेश्या अङ्गना- या अङ्गना वेश्या अस्ति सा -बहुव्रीहि स., अनेकरूपा- multifaceted- एक-one, single- अन् एक- अनेक- नञ् तत्पुरुष स. & यस्या: अनेक रूपाणि सन्ति सा - बहुव्रीही स.- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व.,च- and, इव- like, similar to, अपि-also, even- all अव्ययs

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥३४९॥ -मनुस्मृति ७०.२२
अथवा
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः।
दण्डस्य हि भयात् भीतो भोगायैव प्रवर्तते॥ - महाभा. आदिपर्व १५.३४

सर्वः लोकः दण्डजितः (वर्तते)। शुचिः नरः (जनः) दुर्लभः हि (अस्ति)। सर्वम् जगत् दण्डस्य भयात् (भीतः) हि भोगाय कल्पते (एव प्रवर्तते) ॥

Entire world is controlled by the fear of punishment. An honest (pure) man is very rare. Under the fear of punishment only, a scared person (entire world) manages his daily life.

सर्वः- all, entire, दण्डजितः- won over by fear of punishment- दण्ड- punishment, stick, mace, जितः- won, controlled- जित- क. भू. धा. वि. of जि- जयति १ ग. प. प. to win, conquer, defeat- दण्डेन जितः- दण्डजितः- तृ. तत्पुरुष स., लोकः- world, people, शुचिः- adjctv- pure, honest, straight forward, clean, नरः- man, जनः- people, दुर्लभः- rare, difficult to get- दुःखेन लभते इति- दुर्लभः- उपपद तत्पुरुष स. & भीतः- scared, afraid of- भीत- क. भू. धा. वि. of भी- बिभेति ३ ग. प. प. to fear, be afraid of- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सर्वम्- entire, all & जगत्- world- both in -न. लिं. प्र. वि. ए. व., दण्डस्य- ष. वि. ए. व. of दण्ड- see above, भयात्- पं. वि. ए. व. of भय- fear, dread, भोगाय- च. वि. ए. व. of भोग- enjoyment, suffering, utility, कल्पते & प्रवर्तते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of क्लृप्- कल्पते १ ग. प. प. to manage, become, accomplish & प्र+ वृत्- to go about, proceed, arise- (वृत्- वर्तते १ ग. to be, exist, become), हि- indeed, surely & एव- only, alone, just- both अव्यय

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥३५०॥ -महाकवि शूद्रक कृत- मृच्छकटिक ४.१९

एताः स्त्रियः हि निसर्गात् एव खलु नाम पण्डिताः (सन्ति)। पुरुषाणाम् तु पाण्डित्यम् शास्त्रैः एव उपदिश्यते॥

These women are indeed naturally born scholars! Men must be taught expertise through scientific texts (sacred scriptures) only.

एताः, स्त्रियः & पण्डिताः- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of एतद्- this, स्त्री- woman, female & पण्डिता- (पण्डित)- scholar, expert, learned, knowledgeable, निसर्गात्- पं. वि. ए. व. of निसर्ग- from nature, bestowed by nature, पुरुषाणाम्- in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of पुरुष- man, male, पाण्डित्यम्- न. लिं. प्र. वि. ए. व. of पाण्डित्य- expertise, intelligence, scholarship, शास्त्रैः- न. लिं. तृ. वि. ब. व. of शास्त्रम्- scientific texts or sacred scriptures (Shastras), उपदिश्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of उप+ दिश्- to instruct, teach, advise, point out- (दिश्- दिशति- ते ६ ग. उ. प. to show, point out, give, grant), हि- indeed, for instance, surely, खलु- certainly, indeed, नाम- named, called, truly, तु- but, on the other hand & एव- just, only, alone- all अव्यय

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥३५१॥ - पाण्डवगीता- ५७

(अहम्) धर्मम् जानामि, (परंतु तद्) च न मे प्रवृत्तिः (अस्ति)। (अहम्) अधर्मम् जानामि (परंतु तद्) च न मे निवृत्तिः (अस्ति)। (अहम्) केन अपि, हृदि स्थितेन देवेन, यथा नियुक्तः (अस्ति) तथा करोमि॥

(Said by Duryodhan to Shrikrishana)
"I know Dharma (right thing to do), but that is not my tendency. I know Adharma (wrong thing to do), but I cannot avoid doing that. I act according to the commands dictated by some unknown divine power residing in my heart."

धर्मम् & अधर्मम्- both in- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of धर्मः - essence of right codes of conduct & अधर्मः - improper ways of conduct- न धर्मः -अधर्मः- नञ् तत्पुरुष स., जानामि, अस्मि & करोमि- all in वर्त. उ. पु. ए. व. of ज्ञा- जानाति- जानीते ९ ग. प. उ. to know, understand, अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be, to exist & कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, मे (मम)- my, mine- ष. वि. ए. व. of अस्मद्- I, we, प्रवृत्तिः- inclination, tendency, chosen way of conduct- (प्र+ वृत्- to follow, incline to) & निवृत्तिः- liberation from, escape, avoidance- (नि+ वृत्- to flee from, retreat)- both in- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., केन- by whom, स्थितेन- staying, residing & देवेन- by the God- all in- पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of किम्- who, which, स्थित- क. भू. धा. वि. of स्था- तिष्ठति १ ग. प. प. to stand, stay & देव- God, lord, master, हृदि- न. लिं. स. वि. ए. व. of हृद्- heart, mind, नियुक्तः- appointed, assigned- नियुक्त- क. भू. धा. वि. of नि+ युज्- to

appoint, select- (युज्- युनक्ति- युंक्ते ७ ग. उ. प. to join, unite), च-and, न- no, not, अपि - also, even, यथा- in which way, like what & तथा- like that, in that manner- all अव्ययs

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरथान्पूरयितुं समर्थः।
अन्यैर्नृपैर्यद् परिदीयमानं शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ॥३५२॥ -पण्डितराज जगन्नाथ
पाभे: अन्यैर्नृपैर्यद् = अन्यैर्नृपालैः

दिल्लीश्वरः वा जगदीश्वरः वा (एव) (मम) मनोरथान् पूरयितुम् समर्थः (अस्ति)। यद् अन्यैः नृपैः परिदीयमानम् (तद्) शाकाय वा स्यात्, लवणाय वा स्यात्।

(These were the boasting of the Poet after he gets established in court of Delhi Badashah Akbar)

Either the Lord of Delhi or God Almighty alone is capable of fulfilling all my ambitions. Other kings give just enough for buying either vegetable or salt.

दिल्लीश्वरः- Lord of Delhi- दिल्लिः- capital city, ईश्वरः-lord, master- दिल्ल्याः ईश्वरः- दिल्लीश्वरः, जगदीश्वरः- Lord Almighty- जगत्- न. लिं.- world- जगतः ईश्वरः- जगदीश्वरः- both ष. तत्पुरुष स. & समर्थः- adjctv- capable, competent, having means- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., मनोरथान्- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of मनोरथः- wish, desire, ambition- मनस्- न. लिं.- mind, heart, रथः- chariot, car- मनः एव रथः- मनोरथः- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स., पूरयितुम्- to fulfill, satisfy- पू. का. वा. तुमन्त हेत्वार्थक धा. सा. अव्यय of पूर्- पूरयति- ते १० ग. उ. प. to fulfill, satisfy, यद्- which, what & परिदीयमानम्- being given out- परिदीयमान- कर्मणि वर्त. वा. धा. सा. वि. of परि+ दा- परिदीयते- (दा- ददाति- दत्ते-३ ग. उ. प. to give, grant)- both in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., अन्यैः & नृपैः - both in- पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of अन्य- other, another & नृप- king- नृ- a man, person- नॄन् पाति इति- नृप- उपपद तत्पुरुष स., शाकाय & लवणाय- पु/न. लिं. च. वि. ए. व. of शाक- vegetable & लवण- salt, स्यात्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be,to exist, वा- or-अव्यय

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद् धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥३५३॥ -मनुस्मृति ८. १५

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥- महाभा ३.११४.१३१

(यः) धर्मः हतः (करोति तं) एव (धर्मः) हन्ति। धर्मः रक्षितः रक्षति। तस्मात् (अहं) धर्मम् न त्यजामि (तस्मात् धर्मः न हन्तव्यः)। हतः धर्मः मा नः अवधीत्॥

'Dharma' destroys the one who destroys Dharma. It protects those who protect it. Therefore, I will not abandon my 'Dharma' (Therefore, 'Dharma' should not be destroyed), so that a destroyed 'Dharma' may not destroy us.

धर्मः- Right codes of conduct, right way of living, हतः- dead, destroyed- क. भू. धा. वि. of हन्- हन्ति २ ग. प. प. to kill, strike, destroy, रक्षितः- protected, saved- क. भू. धा. वि. of रक्ष्- १ ग. प. प. to protect, guard & हन्तव्यः -to be destroyed, killed- हन्तव्य-also हननीय, घात्य- क. वि. धा. सा. वि. of हन् - all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., हन्ति & रक्षति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of हन्- & रक्ष्, तस्मात्- therefore, for that reason- पु/न. लिं. पं. वि. ए. व. of तद्- that, it, धर्मम्- पु/न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of धर्म, त्यजामि- वर्त. प्र. पु. ए. व. of त्यज्- त्यजति- १ ग. प. प. to discard, give up, abandon, नः (अस्माकम्)- ours- ष. वि. ब. व. of अस्मद्- I, we, अवधीत्- तृ. भूत. प्र. पु. ए. व. of वध्- वधति १ ग. प. प. to kill- (generally used as आज्ञार्थ) एव- just, alone, only, मा- particle of prohibition: lest, that not, न- no, not

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति संहितानि च।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥३५४॥ - महाभा विदुरनीति ५.३६.६०

धृतराष्ट्र, भरतर्षभ, उल्मुकानि व्यपेतानि धूमायन्ते, संहितानि च ज्वलन्ति, (तथा) इव ज्ञातयः (व्यपेताः ते धूमायन्ते, संहिताः च ज्वलन्ति),

Oh, the best among the princes born in Bharat- dynasty, Dhrutarastra, burning woods smoke, when separated but they burn brightly when put together. Similarly, relatives when separated become (unhappy) but collectively they all (rejoice.)

धृतराष्ट्र- name & भरतर्षभ- the best among the princes born in Bharat- dynasty, भरत- the great king after whom the dynasty was named, ऋषभ - the best, excellent, bull- भरतेषु ऋषभ; - भरतर्षभः-स. तत्पुरुष स.- both in पु. लिं. सं. वि. ए. व., ज्ञातयः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of ज्ञातिः- kinsman, relative, a paternal relation, व्यपेतानि, संहितानि & उल्मुकानि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of व्यपेत- separated, severed- क. भू. धा. वि. of व्यप+ इ- to deviate or depart from, separate- (इ- एति २ ग. प. प. to go, to come to), संहित- united, put together- क. भू. धा. वि. of सं+ हि- to unite, put together- (हि- हिनोति ५ ग. प. प. to cast, promote) & उल्मुक- burning log, torch, धूमायन्ते-आ. प. & ज्वलन्ति- प. प.- वर्त. प्र. पु. ब. व. of धूम्- धूमायति -ते १० ग. उ. प. to smoke-(नाम सा. धा. of धूम- smoke) & ज्वल्- ज्वलति- १ ग. प. प. to burn, च- and & इव- like, in the same way- both अव्ययs

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल॥३५५॥ - मृच्छकटिक

(अहम्) मरणात् भीतः न अस्मि। (ईदृक् मरणात् मम) यशः केवलम् दूषितम् (इति परितपामि)। मे विशुद्धस्य मृत्युः हि पुत्रजन्मसमः किल (भवति) ॥

(Said by Charudatta while being awarded death sentence for murder of Vasantasena.)

I am not at all scared of the death. However, dying with disgrace (like this) worries me the most. Dying without any blemish is as (happy as) celebrating the birth of a son indeed.

भीतः- one who is afraid, frightened- भीत- क. भू. धा. वि. of भी- बिभेति ३ ग. प. प. to fear, be afraid of, मृत्युः- death, dying & पुत्रजन्मसमः- like the birth of a son- पुत्रः- पु. लिं.- son, a male child, जन्मन्- न. लिं.- birth, सम- adjctv- like, similar to, equal- पुत्रस्य जन्म- पुत्रजन्म & पुत्रजन्मस्य समः- पुत्रजन्मसमः- both- ष. तत्पुरुष स.- all in पु. लि. प्र. वि. ए. व., मरणात्- न. लि. पं. वि. ए. व. of मरणम्- death, dying, अस्मि- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अस्- अस्ति २ ग. प. प. प. to be, to exist, केवलम्- adjctv- mere, sole, alone, दूषितम्- tarnished, spoiled, defiled- दूषित- प्रयोजक क. भू. धा. वि. of दुष्- दूषयति- (दुष्- दुष्यति- ४ ग. प. प. to spoil, suffer) & यशः (यशस्)- fame, renown, reputation- all in- न. लि. प्र. वि. ए. व., विशुद्धस्य & मे (मम- to me)- both in पु. लि. ष. वि. ए. व. of विशुद्ध- very pure, clean, unblemished- क. भू. धा. वि. of वि+ शुध्- शुध्यति- ४ ग. प. प. to become pure, be purified, clean & अस्मद्- I, we, किल- indeed, certainly, हि- surely, truly, न- no, not-all अव्ययs

नमस्कृत्य वदामि त्वां यदि पुण्यं मया कृतम् ।
अन्यस्यामपि जात्यां मे त्वमेव जननी भव ॥३५६॥ -ऊरुभङ्गनाटकम् भासकवि- श्लो. ५०

(अम्ब, अहम्) त्वाम् नमस्कृत्य वदामि, यदि मया पुण्यम् कृतम्, अन्यस्याम् जात्याम् अपि त्वम् एव मे जननी भव॥

(Said by Duryodhana to his mother Gandhari, when she visits him lying mortally wounded)

(Oh Mother), I bow to you and tell you (honestly), if at all I have done any good deeds (in this birth), please you alone be my mother in my next birth also.

नमस्कृत्य- पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय of नमस्कृ- to bow, salute, prostrate- (नमस्- अव्यय- a bow, salutation, कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make), वदामि- वर्त. उत्तम पु. ए. व. of वद्- वदति १ ग. प. प. to tell speak, त्वाम्- to you- द्वि. वि. ए. व. & त्वम्- you- प्र. वि. ए. व. of युष्मद्- you, पुण्यम् & कृतम्- न. लिं. प्र. वि. ए. व. of पुण्य- virtuous or meritorious act & कृत- done, committed- क. भू. धा. वि. of कृ- see above, अन्यस्याम् & जात्याम्- स्त्री.

लिं. स. वि. ए. व. of अन्यत्- another, different, other & जातिः- birth, form of existence, मे- (मम)- mine, of my- ष. वि. ए. व. & मया- by me- तृ. वि. ए. व. of अस्मद्- I, we, जननी- mother- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., भव- आज्ञार्थ मध्यम पु. ए. व. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, become, exist, यदि-if, in case, एव- only, alone, just, अपि- also, even- all अव्ययs

परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः।
यद्वाऽप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथंचन ॥३५७॥ -महाभा आदिपर्व अ.११२ श्लोक १५

(अहम्) त्रैलोक्यम् राज्यम् वा देवेषु (राज्यम्) यद् वा पुनः एताभ्याम् अधिकम् अपि परित्यजेयम्, सत्यम् न तु कथंचन (परित्यजेयम्) ॥

(Said by Bhishma, to stepmother, Satyavati, when she requested him to abandon his vow of celibacy to be a successor to the throne after death of her sons.)

I will forego the kingdom of three worlds or the kingdom of God or even anything greater than these two, but I will never deviate from the truth (from my solemn vow).

त्रैलोक्यम्- three worlds taken collectively - त्रि- number three, लोकम्- world- त्रयाणाम् लोकानाम् समाहारः- न. लिं. ए. व. द्विगु स., राज्यम्- kingdom & सत्यम्- truth, fact- all in -न. लिं. द्वि. वि. ए. व., देवेषु- पु. लिं. स. वि. ब. व. of देव- God, यद्- which, what & अधिकम्- greater, bigger- both in- न. लिं. द्वि. वि. ए. व., एताभ्याम्- न. लिं. पं. वि. द्वि. व. of एतद्- this, परित्यजेयम्- विध्यर्थ उत्तम पु. ए. व. of परि +त्यज्- abandon, leave, dessert- (त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to leave, give up), कथम्- अव्यय- how, what way, which manner- कथम्+ चन- कथंचन- in some manner- न कथंचन- never, in no way, वा- or, and अपि- even, also, पुनः (पुनर्)- again, तु- but, on the other hand- all अव्ययs

यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम्॥ ३५८॥ -रामायण अयोध्याकाण्ड स. ३७ श्लो.३

यः द्विपश्रेष्ठम् दत्वा कक्ष्यायाम् हि मनः कुरुते, कुञ्जरोत्तमम् त्यजतः तस्य, रज्जुस्नेहेन किम् (प्रयोजनम् अस्ति)?

(Said by Rama, when he went to take leave of his father, before proceeding to Vanavasa and Dasharatha ordered big army, servants etc with provisions to go with him)

For the person, after losing the best elephant, what use is that rope after giving away the excellent elephant, but wishes to keep it?

यः- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of यद्- who, द्विपश्रेष्ठम् & कुञ्जरोत्तमम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of द्विपश्रेष्ठः & कुञ्जरोत्तमः- both meaning 'the best among the elephants- द्विपः & कुञ्जरः- elephant, श्रेष्ठ & उत्तम- the best- द्विपेषु श्रेष्ठः- द्विपश्रेष्ठः & कुञ्जरेषु उत्तमः- कुञ्जरोत्तमः- both स. तत्पुरुष स., दत्वा- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of दा- यच्छति १ ग. प. प. & ददाति- दत्ते ३ ग. उ. प. to give, grant, कक्ष्यायाम्- स्त्री. लिं. स. वि. ए. व. of कक्ष्या- girth of an elephant or horse, मनः- न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of मनस्- mind, heart, कुरुते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, त्यजतः & तस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of त्यजत्- one who is foregoing, abandoning- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to leave, abandon & तद्- he, रज्जुस्नेहेन- तृ. वि. ए. व. of रज्जुस्नेह- love of a rope- रज्जुः- स्त्री. लिं.- rope, cord, स्नेहः- affection, love, friendship- रज्जोः स्नेहः- रज्जुस्नेहः- ष. तत्पुरुष स., किम्- a particle of interrogation- what, what use & हि-indeed, just, surely- both अव्ययs

अतिक्रान्तं हि यत्कार्यं पश्चाच्चिन्तयते नरः।
तच्चास्य न भवेत्कार्यं चिन्तया च विनश्यति ॥३५९॥ -महाभा कर्णपर्व २२.२४

नरः, यद् कार्यम् हि अतिक्रान्तम् (अस्ति तद् तं) पश्चात् चिन्तयते, (सः) चिन्तया च विनश्यति ॥ अस्य तद् कार्यम् च न भवेत् ॥

A person, who worries about a past deed (opportunity), destroys himself by the worry itself and his (past) deed will not happen (again).

नरः- a man, person- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., यद्- which, कार्यम्- work, project, act- (also करणीय, कर्तव्य & कृत्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make & अतिक्रान्तम्- one already occurred, gone by, a thing of the past- अतिक्रान्त- क. भू. धा. वि. of अति+ क्रम्- to cross, go over, pass- (क्रम्- १ ग. उ. प -क्रामति- क्रमते & ४ ग. प. प. क्रम्यति- to go, walk, pass)- all in- न. लिं. द्वि. वि. ए. व., तद्- that, it & कार्यम्- work-see above- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., चिन्तयते & विनश्यति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of चिन्त्- चिन्तयति- ते १० ग. उ. प. to think, ponder over & वि+ नश्- to get ruined, destroyed- (नश्- नश्यति ४ ग. प. प. to be lost, disappear), अस्य- his- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of इदम्- he, भवेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of भू-भवति १ ग. प. प. to be, to happen, चिन्तया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of चिन्ता- anxiety, worry, thought, पश्चात्- afterwards, behind, from the back, हि- indeed, surely, च- and & न- no, not- all अव्ययs

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणम् ।
यस्य नास्त्यम्बरं पट्टं कम्बलं किं त्यजत्यसौ ॥३६०॥ - योगवासिष्ठ प्र. ६, सर्ग ८७

पुत्र, अलब्ध-ज्ञान-दृष्टीनाम् क्रिया परायणम् (भवति)। यस्य अम्बरम् पट्टम् न अस्ति, असौ, किम् कम्बलम् त्यजति?

(Said by Lord Brahma to Kumbha)
My son, for those who are not enlightened, doing worldly duty is the best. Why one would discard a coarse blanket, if he does not have a fine silk garment?

पुत्र- son, child- in- पु. लिं. सं. वि. ए. व., अलब्धज्ञानदृष्टीनाम्- पु. लिं. ष वि. ब. व. of अलब्धज्ञानदृष्टिः- one who has not achieved an enlightened vision- लब्ध- got, obtained- क. भू. धा. वि. of लभ्-लभते १ ग. आ. प. to get- न लब्ध- अलब्ध- नञ् तत्पुरुष स., ज्ञान- knowledge, understanding, दृष्टिः- स्त्री. लिं- sight, vision- ज्ञानम् इव दृष्टिः- ज्ञानदृष्टिः- उपमानपूर्वपदकर्मधारय स., अलब्धा ज्ञानदृष्टिः यस्य सः - अलब्धज्ञानदृष्टिः- बहुव्रीही स., क्रिया- action, performance, accomplishment- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., यस्य- to whom- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of यद्- who, परायणम्- best or last resort, highest objective- पर- adjctv- highest, ultimate, pre-eminent, अयनम्- path, destination, goal- परम् अयनम्- परायणम्- कर्मधारय स., अम्बरम्- garment, dress, पट्टम्- fine or coloured cloth- all in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., कम्बलम्- a cheap coarse blanket- in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., असौ- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of अदस्- he, अस्ति & त्यजति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अस्- २ ग. प. प. to be, to exist & त्यज्- १ ग. प. प. to leave, forego, abandon, न- no, not, किम्- a particle of interrogation- what- both अव्ययs

अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च ।
अशक्यानि च कार्याणि नारभेत विचक्षणः ॥३६१॥ -सुभाषितरत्नभाण्डागार

विचक्षणः अफलानि, दुरन्तानि, समव्ययफलानि, च (तथा) अशक्यानि च कार्याणि न आरभेत॥

A prudent person should not begin projects that will be unsuccessful, those which are endless, those which cost same as potential income and those impossible to accomplish.
विचक्षणः- a wise, learned or clever person- पु. लि. प्र. वि. ए. व., अफलानि, दुरन्तानि, समव्ययफलानि, अशक्यानि & कार्याणि- न. लि. द्वि. वि. ब. व. of अफलम्- useless, unsuccessful, result less- फलम्- fruit, result- न फलम्- अफलम्- नञ् तत्पुरुष स., दुरन्तम्- endless, infinite, one whose end is difficult to reach- अन्त- end, conclusion, दुर्- अव्यय- prefix implies: bad, difficult, hard- दुरितम् अन्तम्- दुरन्तम्- प्रादि कर्मधारय स., समव्ययफलम्- one which will result in no gain, one with matching expenditure and income- सम- adjctv- equal, matching, व्यय- expenditure & फल- gain- व्ययम् च फलम् च- व्ययफलम्- द्वंद्व स. & समम् व्ययफलम्- समव्ययफलम्- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., अशक्यम्- impossible, unachievable- शक्यम्- possible- शक्य also शकनीय & शक्तव्य- क. वि. धा. सा. वि. of शक्- शक्नोति ५ ग. प. प. to be able- न शक्यम्- अशक्यम्- नञ् तत्पुरुष स.,

& कार्यम्- work, project, act- (also करणीय, कर्तव्य & कृत्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ग. उ. प. to do, make, आरभेत- विध्यर्थ प्र.. पु. ए. व. of आ+ रभ्- to commence, take up, begin- (रभ्- रभते १ ग. आ. प. to begin) च-and न- no, not

इदमेव हि पाण्डित्यं चातुर्यमिदमेव हि।
इदमेव सुबुद्धित्वमायादल्पतरो व्ययः ॥३६२ अ॥ - समयोचितपद्यमालिका
or
इदमेव हि पाण्डित्यं इयमेव विदग्धता।
अयमेव परो धर्मः यदायान्नाधिको व्ययः ॥३६२ ब॥

अ) व्ययः आयात् अल्पतरः, इदम् एव हि पाण्डित्यम्, इदम् एव हि चातुर्यम् (तथा) इदम् एव सुबुद्धित्वम् (अस्ति)॥
ब) व्ययः यद् आयात् न अधिकः, इदम् एव हि पाण्डित्यम्, इयम् एव विदग्धता, अयम् एव परः धर्मः (अस्ति)॥

A) Spending less than the income surely is the wisdom; it is indeed shrewdness and it is good thinking.
B) Spending not greater than the income is the wisdom; it is indeed good matured thinking and it is the right way of living.

आयात्- पु. लिं. पं. वि. ए. व. of आयः- gain, income, receipt, अल्पतरः- one which is lesser than- अल्प- adjctv- small, less, तर- suffix implies comparative degree, व्ययः- expenditure, spending, अधिकः- adjctv- more, greater, excess, अयम् (इदम्)- this, he, परः- adjctv- ultimate, supreme, final, धर्मः- right codes of conduct, right way of living- all in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., इदम्- this, it पाण्डित्यम्- wisdom, intelligence, चातुर्यम्- cleverness, skill- (चतुर- adjctv- clever, ingenious, sharp-witted), सुबुद्धित्वम्- way of good thinking- सु- अव्यय- good, auspicious, बुद्धि- स्त्री. लिं.- Thinking, knowledge, त्व- suffix implies quality- सु बुद्धिः- सुबुद्धिः- अव्यय पूर्ववाद कर्मधारय, यद्- which, what- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., इयम् (इदम्)- this, she & विदग्धता- maturity, shrewdness, wisdom- विदग्ध- क. भू. धा. वि. of वि+ दह्- to be well burnt, digested, matured- (दह्- दहति- १ ग. प. प. to burn), ता- suffix implies quality- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., एव-alone, just, only, हि- indeed, surely, न- no, not- all अव्यय

आश्रमांस्तुलया सर्वान् धृतानाहुर्मनीषिणः।
एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥३६३॥ -महाभा शान्तिपर्व.१२.१२

राजन्, सर्वान् आश्रमान् तुलया धृतान्, एकतः त्रयः (आश्रमाः समीकुर्वन्ति) एकतः गृहस्थाश्रमः च, (इति) मनीषिणः आहुः॥

Oh King, the wise men say that, when all (four) stages of human life are weighed, the three on one side (1,3,4) balance the householder's life (2) alone on the other side.

(Four Stages of Life: 1. ब्रह्मचर्य- Student, 2. गृहस्थ - Married householder 3. वानप्रस्थ - Retirement & 4. संन्यास -Renunciation)

राजन्- Oh King- पु. लिं. सं. वि. ए. व., मनीषिणः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of मनीषिन्- wise, learned, intelligent, thoughtful person, सर्वान्, आश्रमान् & धृतान्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of सर्व- adjctv- all entire, आश्रम- stages of life specified for an individual & धृत- held, borne, supported- क. भू. धा. वि. of धृ- धरति १ ग. प. प.& धारयति- ते १० ग. उ. प. to hold, bear, support, तुलया- स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of तुला- a balance, weighing scale, त्रयः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of त्रि- three, गृहस्थाश्रमः- householder's life- in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व.- गृह- home, house- गृहे तिष्ठति इति- गृहस्थः- householder -उपपद तत्पुरुष स. & गृहस्थस्य आश्रमः- गृहस्थाश्रमः- ष. तत्पुरुष स., आहुः (ब्रुवन्ति)- वर्त. तृ. पु. ब. व. of ब्रू- ब्रवीति (आह)- ब्रूते २ ग. उ. प. to say, speak, एकतः (एकतस्)- on one side, singly, च- and- both अव्ययs

नात्यर्थमर्थार्थितया लब्धमुद्वेजयेज्जनम् ।
अब्धिः दत्त्वा अश्वरत्नं स्त्रीः मथ्यमानोऽसृजद्विषम् ॥३६४॥

अर्थार्थितया लब्धम् (अर्थम्), अत्यर्थम् जनम् न उद्वेजयेत्। मथ्यमानः अब्धिः अश्वरत्नम् स्त्रीः दत्त्वा, विषम् असृजत्॥

A person, having obtained (enough) wealth, should not trouble people with greed for more wealth. The churned ocean initially gave the best horse (उच्चैश्रवा) and Divine beauties (अप्सरा). Then, produced (deadly) poison (when Gods and Demons continued to churn the milk ocean for more and more jewels).

अर्थार्थितया- स्त्री. लिं. तृ. पु. ए. व. of अर्थार्थिता- desire for wealth, greed for objects, wealth- अर्थ- object, purpose, wealth, money- अर्थिता- begging, soliciting, desire, wish- (अर्थित- क. भू. धा. वि. of अर्थ्- अर्थयते १० ग. आ. प. to beg, request, ask)- अर्थस्य अर्थिता- अर्थार्थिता- ष. तत्पुरुष स., लब्धम्, जनम् & अत्यर्थम्- पु/न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of लब्ध- available, obtained, got- क. भू. धा. वि. of लभ्- लभते १ ग. आ. प. to get, obtain, जन- person, people & अत्यर्थ- adjctv- excessive, great, very much- अति- अव्यय- अर्थम् अतिकृत्य- अत्यर्थ- अव्ययीभाव स., उद्वेजयेत्- प्रयोजक विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of उद्+ विज्- to afflict, trouble- (विज्- विजते ६ ग. आ.

प. & ७ ग. प. प. विनक्ति -to shake, to be agitated), अब्धिः- ocean, sea & मथ्यमानः- being churned, stirred round- वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of मथ्- (मंथ्)- मथति, मंथति- १ ग. प. प. & मथ्नाति- ९ ग. प. प. -to churn)- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अश्वरत्नम् & विषम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of अश्वरत्नः- a jewel among the horses- अश्वः- पु. लिं. - horse, रत्नम्- न. लिं- a jewel- अश्वेषु रत्नः- अश्वरत्नः- स. तत्पुरुष स. & विष- poison, स्त्रीः (स्त्रियः) - स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of स्त्री- woman, female, दत्त्वा- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of दा- ददाति- दत्ते- ३ ग. उ. प. to give, grant, असृजत्- अनद्यतन भू. प्र. पु. ए. व. of सृज्- सृजति- ६ ग. प. प. to produce, make, beget, न- no, not

चित्ते भ्रान्तिर्जायते मद्यपानात्
भ्रान्ते चित्ते पापचर्यामुपैति।
पापं कृत्वा दुर्गतिं यान्ति मूढाः
तस्मान् मद्यं नैव पेयं न पेयम् ॥३६५॥

मद्यपानात् चित्ते भ्रान्तिः जायते। (मनुष्यः) भ्रान्ते चित्ते पापचर्याम् उपैति। मूढाः पापम् कृत्वा दुर्गतिम् यान्ति। तस्मात् मद्यम् न पेयम्, न एव पेयम्॥

The mind gets unsteady by drinking alcohol. One comes closer to commit sin with an unsteady mind. These ignorant people, having committed sin, go to an unfortunate end. Therefore, one should not consume alcohol, never ever !

मद्यपानात्- न. लिं. पं. वि. ए. व. of मद्यपानम्- drinking of spirituous liquor- मद्य- spirituous liquor, alcohol पानम्- drinking, a drink- मद्यस्य पानम्- मद्यपानम्- ष. तत्पुरुष स., चित्ते & भ्रान्ते- न. लिं. स. वि. ए. व. of चित्तम्- mind, thinking, attention & भ्रान्त- wandered, got unsteady- क. भू. धा. वि. of भ्रम्- भ्रमति, भ्रम्यति- भ्राम्यति १ & ४ ग. प. प. to to roam, wander, भ्रान्तिः- unsteadiness, wandering- स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., जायते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of जन्- ४ ग. आ. प. to be born, produced, to rise, happen, पापचर्याम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of पापचर्या- sinful act- पापम्- sin, evil, चर्या- behaviour, action, conduct- पापयुक्ता चर्या- पापचर्या- विशेषणपूर्वपद कर्मधारय स., उपैति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of उप+ इ- to reach, draw near, approach- (इ- एति २ ग. प. प. to go, go to), मूढाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of मूढ- stupid, ignorant, perplexed, dull- क. भू. धा. वि. of मुह्- मुह्यति ४ ग. प. प. to become senseless, faint, पापम्- sin, evil, दुर्गतिम्- downfall, deplorable state- गतिः- स्त्री. लिं- state, condition, way- दुर् (दुस्)- अव्यय- prefix implies bad, evil- दुरिता गतिः- दुर्गतिः- अव्यय पूर्वपद कर्मधारय स.- in- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व., मद्यम्- liquor & पेयम्- to be drunk- पेय (also पानीय &पातव्य)- क. वि. धा. सा. वि. of पा- पिबति १ ग. प. प. to drink- both in- न. लिं. द्वि. वि. ए. व., कृत्वा- having done, committed- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of कृ- करोति- कुरुते ८ ग.

उ. प. to do, यान्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of या- याति २ ग. प. प. to go, तस्मात्- therefore- पं. वि. ए. व. of तद्- that, न- no, not, एव- just, only, mere- both अव्यय